

bošnjačko-muslimanskih povjesničara o Stadlerovu navodnom prozelitizmu, da je svojim pokrštavanjem muslimana izazvao njihovu ljutnju i ogorčenje. Smatra se Stadlerovim istočnim grijehom, glas koji se širio Kallayevim tajnim i javnim kanalima, da svi muslimani moraju prijeći na katolicizam, a i pravoslavne je navodno htio svrnuti u katolički tor. A prema gotovo nevjerovatnim statističkim podacima, koje je naveo i komentirao u svojem članku Ftanjo Topić, po učinjenim konverzijama od 1878. do 1904. najviše je katolika prešlo na druge vjete, premda su jedino oni optuženi za prozelitizam. I ugledni bošnjački povjesničari tvrde da su promjene konfesije bile zanemarive nakon zauzeća Bosne, a poglavito je kod muslimana konverzija imala beznačajan učinak. Na kraju još apsurdnije zvuči činjenica da su "i pravoslavni i muslimani dobili svoje autonomije, a katolici nisu pod izgovorom Vlade da kod njih nisu predviđeni laici u pravi materijalnih dobara" (380.).

Zaključno bih želio napomenuti, ako je pitanje državnopravnoga uređenja Bosne i Hercegovine jedno od najzamršenijih pitanja kojim se već gotovo dva stoljeća bez ili s malo uspjeha bave najveće europske i svjetske sile, onda bi bilo preuzetno prosuđivati Stadlerov politički prinos s obzirom na uspjeh kojim politika mjeri svoje rezultate. Ipak je jedno posve sigurno, on je postavio određene smjernice i putokaze, udario temelje institucijama, ne samo vjerskim i kulturnim nego i političkim, zacrtao pravce i čvrsto se držao do kraja svojega života hrvatskoga državnog prava, te time dao svoj nezaobilazan prinos hrvatskoj politici. I što bi za pravednu politiku, utemeljenu na čudorednim načelima, trebalo biti najvažnije, nije se dao zavesti neprincipijelnim kompromisima i trenutačnim odnosima snaga, nego je ustrajao na jasnom i dugoročnom cilju. Zato njegovo političko djelovanje treba prosuđivati u širem horizontu i izvan nepravedno nametnutih stereotipa. Djelovao je u konkretnom vremenu, a rezultati sežu daleko u budućnost.

Pavo Barišić

Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret, Golden marketing*, Zagreb 2000. (Biblioteka Hrvatske političke ideologije), 880 str.

Profesorica Mirjana Gross, povjesničarka koja je svojim znanstvenim radom stekla izniman ugled u zemlji i inozemstvu, obogatila je svoj opus još jednim važnim djelom za našu historiografiju. Nakon knjige *Povijest pravaške ideologije* objavljene 1973. godine koja je obuhvaćala razdoblje od pojave pravaštva 50-ih godina 19. stoljeća do propasti Habsburške Monarhije, profesorica Gross nastavila je intenzivno istraživati pravaštvo. Rezultat toga dugogodišnjega predanog rada je knjiga *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret* objavljena u izdanju Golden marketinga krajem listopada 2000. godine. Želja autorice bila je da novom knjigom obuhvati sve probleme i temeljitije prikaže međusobnu povezanost činjenica što u *Povijesti pravaške ideologije* nije mogla zbog ograničenog prostora. Međutim, ističe profesorica Gross, nakon što je pregledala i anal-

izirala već obradene izvore, uključila nove te posvetila pažnju brojnim pojedinoštim koje objašnjavaju opće kretanje i omogućavaju pouzdaniju interpretaciju, shvatila je da na taj način ne može obuhvatiti sve probleme do 1918. godine, pa se ograničila na razdoblje izvornog pravaštva. U odnosu na izdanje iz 1973. nova knjiga ima otprilike tri četvrtine novog teksta i predstavlja značajan korak dalje jer je u njoj, u čemu se u potpunosti slažem s autoricom, još bolje i opsežnije objašnjena društvena utemeljenost i funkcija pravaštva i njegove ideologije.

Izvorno pravaštvo je u koncepciji profesorice Gross agitacija i pokret koji se temelje na ideološkom sustavu Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. Osnova toga sustava je učenje o nužnosti samostalne hrvatske države izvan okvira Habsburške Monarhije, a oko te jezgre stvoren je čitav sustav ideja i shvaćanja koji je bio u funkciji te osnovne težnje, a obuhvaćao je sva područja ljudskog života. Pojedini elementi toga sustava doživljavali su brže ili sporije promjene pod utjecajem društvenog i političkog razvoja, zatim zbog širenja pravaškog pokreta te različitih mišljenja koja su u taj sustav unosile istaknute ličnosti Stranke prava 80-ih godina 19. stoljeća, "ali dok god središte učenja ostaje samostalna država, riječ je o izvornom pravaštvu", naglašava profesorica Gross. Zadaća te ideologije bila je da ubrza proces integracije hrvatske nacije s krajnjim ciljem postizanja apsolutnog dobra u pravednom društvu samostalne hrvatske države.

Knjiga ima tri dijela: nastanak i razvoj Starčevićeva i Kvaternikova ideološkog sustava, karakter i važnost pokreta koji se temeljio na Starčeviću učenju i konačno napuštanje, odustajanje od tog učenja i pretvaranje "veleizdajničkog" pravaškog pokreta u oportunističku stranku. Na kraju knjige, uz popis izvora i literature te kazala imena nalazi se precizno sistematizirano kazalo pojmova koje je autorica namijenila, kako kaže, pažljivijim čitateljima i čitateljicama koji su zainteresirani za pojedine aspekte Starčevićeve ideologije i njezine posljedice. Iako knjiga profesorice Gross zaslužuje da svakom dijelu, pa i poglavlju posvetim posebnu pažnju, prisiljena sam zadržati se samo na sumarnom pregledu.

U prvom dijelu knjige autorica nakon poglavlja pod naslovom "Spoznaje i nadahnuća" u kojem ističe da se Starčevićeva i Kvaternikova ideologija rada iz povezanosti utjecaja određenih europskih mislilaca i ideologa od antike do sredine 19. stoljeća s hrvatskom tradicijom, danim mentalitetom i posebno s hrvatskim nacionalizmom, prati oblikovanje pravaške ideologije koja svoje obrise dobiva još 50-ih godina za vrijeme i pod utjecajem neoapsolutizma, pa sve do ustanka u Vojnoj krajini 1871., odnosno do stjecanja svoga klasičnog oblika. Starčević je, smatra profesorica Gross, već 50-ih "bio načistu sa središnjom predodžbom svoga ideološkog sustava", ali u to vrijeme još nije mogao u danim uvjetima istaknuti zahtjev za samostalnom hrvatskom državom. U nizu pitanja, o kojima profesorica Gross detaljno piše u svojoj knjizi, Kvaternik nije zastupao ista stajališta kao Starčević, no izvorno pravaštvo niklo je iz doprinosa obojice. Upravo je Kvaternik u emigraciji prvi jasno formulirao pravaški nauk u knjizi na francuskom jeziku koja je izašla 1859. godine pod naslovom *La Croatie et la confédération italienne* istaknuvši osnovnu ideju pravaštva o ugovoru suverenoga hrvatskog naroda i vladara na Cetinskom saboru 1527. koji su Habsburgovci prekršili pa im stoga hrvatski narod ima pravo otkazati te na drugi način pokušati stvoriti svoju samostalnu hrvatsku državu.

U poglavljima koja slijede autorica opisuje i tumači Kvaternikov zaokret prema Austriji, opširno analizira predstavke Riječke županije u kojima Starčević da-

je svoje viđenje položaja Hrvatske u Monarhiji iz kojeg izrasta pravaška ideologija sa svojim glavnim obilježjem, a to je težnja za samostalnom hrvatskom državom, dakle veleizdajom prema središtu Monarhije koje želi održati i ojačati jedinstvenu državu.

Dakle i Kvaternik u svojoj francuskoj knjizi i Starčević u predstavkama otvorili su mogućnost stvaranja samostalne hrvatske države bez Habsburgovaca i na ruševinama Monarhije. Veleizdajnička komponenta, ističe autorica, ostaje osnovno obilježje izvorne pravaške ideologije do kraja 80-ih godina. Prateći Starčeviću i Kvaternikovu djelatnost na Hrvatskom saboru 1861. profesorica Gross ističe da premda su svi zastupnici u saboru željeli primjenu tradicionalnoga hrvatskoga državnog prava u novim uvjetima samo su Starčević i Kvaternik imali u vidu samostalnu hrvatsku državu.

Nadalje se autorica bavi nacionalno-političkim i ideološkim kretanjima u Monarhiji i Hrvatskoj te analizira tri Kvaternikova spisa koja je objavio prije ponovnog odlaska u emigraciju u srpnju 1863. Nakon što je obradila djelatnost Hrvatskog sabora 1865.-1867., sklapanje Austro-ugarske, a zatim i Hrvatsko-ugarske nagodbe autorica detaljno analizira Starčevićeva gledišta i stajališta izložena u prvome pravaškom glasilu, humorističko-satiričkom listu *Zvekan*, spisu "Ime Serb", Kvaternikov spis "Istočno pitanje i Hrvati", važnost i karakter Programa objavljenog u mjesecniku *Hervat* iz rujna 1868. i nastanak slavoserbske konstrukcije koja je postupno nastajala od 1861., ali je temeljne značajke dobila pod dojmom Sabora 1865.-1867. Iscrpno analizirajući Starčevićeve i Kvaternikove članke u *Hervatu* i prvoj *Hrvatskoj* profesorica Gross ističe među brojnim pitanjima kojima su se bavili i njihovu vanjskopolitičku orijentaciju i velike nade koje su polagali u Napoleona III. za kojeg su vjerovali da će pomoći Hrvatima da se oslobode despotske Austrije pod vjerolomnom dimenzijom Habsburgovaca i da osnuje samostalnu državu. Naglašava da su osvještenje hrvatskog naroda i pogodna europska konstelacija dva procesa od kojih Kvaternik i Starčević očekuju provođenje u život samostalne hrvatske države.

Autorica ističe i sadržaj Starčevićevih i Kvaternikovih spisa objavljenih 1870., potporu mađaronskom režimu u Hrvatskoj, golemo razočaranje nakon poraza Francuske Carevine kraj Sedana 2. rujna 1870. te obnovu *Hrvatske* kao političkog tjednika koji se pojavljuje 1. siječnja 1871. sa zadatkom da pripremi čitatelje za izbore 1871. i značajne ustavne i državnopravne borbe kojima su povod vanjski utjecaji. Naglašava da ni program *Hrvatske*, kao ni onaj *Hervata* ne ulazi u pitanja praktičnoga političkog djelovanja već je isključivo načelnoga karaktera. U ovoj prvoj fazi autorica Stranku prava opisuje kao sektu mladih koja se okupljala oko dvojice pravaških prvaka. Nakon Kvaternikova neuspješnog pokušaja da bez znanja Starčevića ustankom protiv Monarhije 1871. ostvari pravaški san o samostalnoj hrvatskoj državi i nakon njegove pogibije činilo se da je Stranka prava zadobila konačan udarac od kojeg se neće nikada oporaviti, ali upravo 70-ih godina nastaju Starčevićevi spisi "Pasmína slavoserbska po Hrvatskoj", "Istočno pitanje" (objavljeno tek 1899.) i "Na čemu smo" kojima pravaška ideologija dobiva svoj klasični oblik.

Međutim pravaštvo se moglo raspamsati, odnosno ući u svoju drugu fazu koju autorica ocjenjuje kao "veliko doba", tek nakon deset godina nagodbenog sustava koji je stvorio gospodarske i društvenopolitičke uvjete pogodne za pretvaranje Stranke prava u masovni pokret malograđanskih slojeva među kojima

je prevladavao osjećaj gospodarske, društvene i političke nesigurnosti. Mentalitet beznada pojačao je psihički pritisak koji je pogodovao prihvaćanju pravaštva čija je propaganda mogla izraziti bojazni tih slojeva i ujedno pružiti nadu da će društvo u samostalnoj hrvatskoj državi biti usklađeno s njihovim životnim potrebama. Pravaški pokret, smatra autorica, prije svega se može okarakterizirati s pomoću Starčevićeve taktike negacije, odnosno odbijanja političkog djelovanja kao nemoralnog i štetnog za hrvatski narod pod pseudoustavnim institucijama Austro-Ugarske Monarhije i Hrvatske iz čega je proistekla i osnovna zadaća Stranke prava koju je Starčević vidio u protestiranju, prosvjećivanju i obrazovanju hrvatskog naroda te buđenju njegova izgubljenoga gospodujućeg duha kao suverenog naroda, a radi pripreme za njegovu samostalnu državu. Autorica pomno prati i opširno prikazuje uzroke mijenjanja nekih dijelova pravaškoga ideološkog sustava tijekom 80-ih godina. Ističe promjenu u vanjskopoličkoj orijentaciji, odnosno zaokret prema veličanju Rusije od koje se očekuje da će pobijediti Habsburšku Monarhiju u ratu, pri čemu upozorava na svu složenost tog pitanja. Između ostalih pitanja, bavi se i stajalištima pravaša prema Srbima. Dok je u prvom dijelu knjige pratila i objašnjavala stajališta Starčevića i Kvaternika i isticala razlike među njima i u tom pitanju, budući je Starčević branec hrvatske pred njegovim negatorima sve Južne Slavene osim Bugara proglasio Hrvatima, a Kvaternik je ipak dopustio postojanje Srba u Srbiji i Južnoj Ugarskoj premda se i on s vremenom sve više približavao Starčevićevim gledištima, u drugom dijelu autorica ističe privremenu promjenu i tog dijela Starčevićeve ideologije, a tumači je zajedničkim otporom vodstava Stranke prava i znamenitog dijela srpske opozicije u južnoj Ugarskoj i Srbiji protiv Monarhije nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Odnos prema Srbima kao narodu, smatra profesorica Gross, ostao je ipak dosta nejasan. Važna sastavnica pravaške ideologije, kojoj autorica također posvećuje znatnu pažnju, bilo je još od 50-ih godina i pitanje položaja i budućnosti Bosne i Hercegovine oko kojeg se Starčević razilazio u mišljenju s mladim pravašima i nekim vodama Stranke prava, jer je smatrao da se Bosna i Hercegovina ne smije priključiti Hrvatskoj dok se ona nalazi pod despotijom Austrije, a pokušaje ustanaka za oslobođenje tih područja od turske vlasti osuđivao je kao djelo "Slavoserbah".

Pravaški je pokret razvio i nove sadržaje koji se nisu mogli stvoriti u prethodnom razdoblju. Mladi pravaši koji su stajali na čelu pokreta 80-ih godina bili su za razliku od Starčevića političari i agitatori, išli su među svoje pristalice, svoje snage koncentrirali su u otpor protiv dualizma, upuštali se u pregovore o mogućnostima suradnje s ostalim opozicijskim strankama, ponajprije Neodvisnom narodnom strankom, neprihvatljiv im je bio i njegov pogled na gospodarske probleme, nisu mogli nastaviti ni s neutemeljenim poćenjivanjem svih kulturnih postignuća u Hrvata od ilirizma nadalje itd., jednom riječju nisu slijepo slijedili Starčevića zbog čega su izbjicali i povremeni sukobi, no unatoč svim nesuglasicama i promjenama okosnica pravaške ideologije ostala je ona koju je on dao, a pravaški pokret simbolizirala je njegova osoba.

Što se pravaške agitacije tiče, autorica smatra da joj je temelj mogao biti samo Sabor, gdje su pravaški zastupnici do Khuenova doba zaštićeni imunitetom i praćeni pljeskom s galerija mogli tumačiti svoja načela, a prosvjedi, upadice, psovke i neredi u Saboru koji su dopirali u javnost pridonosili su širenju pravaštva. Osloniti se na tisak bilo je riskantno zbog čestih zapljena i tužbi.

Uspjeh i neuspjeh pravaškog pokreta profesorica Gross tumači s pomoću općepolitičke situacije pod mađarskom vladavinom i sustavnim kršenjem Nagodbe s ciljem svodenja hrvatske autonomije na minimum. Opisuje protumađarski narodni pokret 1883., početak Khuenove vladavine u Hrvatskoj, značajne promjene koje su se dogodile u djelatnosti Stranke prava početkom 1884., izbore 1884. i izvanredan uspjeh koji su pravaši postigli osvajanjem 24 mandata te "veleizdajničku" adresu koja je dodatno pojačala banovo nastojanje da uništi pravaški pokret što je mogao učiniti s obzirom na moć kojom je raspolagao. Promjena saborskog poslovnika i Zakon o privremenoj obustavi porotnog suda trebali su onemogućiti djelatnost Stranke prava u Saboru i spriječiti napade na vladu i njezine oblasti preko tiska. Uvođenje novog poslovnika i osuda Davida Starčevića u povodu događaja u Saboru vezanih uz "arhivsku aferu" znatno su oslabili položaj i ulogu Stranke prava u Saboru. Khuen je represivnim zakonima u skladu s interesima mađarske vlade u saborskom razdoblju 1884.-1887. hrvatsku autonomiju u praksi sveo na puku formu. Na izborima 1887. izborna koalicija svih triju hrvatskih stranaka i samostalne srpske stranke nije postigla rezultate, pa je opozicija u Saboru samo figurirala. Autorica ističe da su saborski događaji javnosti postali nezanimljivi, a pobjeda Khuenovog sustava izazvala je "mrtvilo" u kojem je teklo postupno pretvaranje pravaškog pokreta usmjerenog protiv Habsburške Monarhije u oportunističku političku stranku s programom autonomije ujedinjene Hrvatske u sklopu Monarhije s elementima državnosti. Prekretnica je bila pravaška saborska adresa od 13. 9. 1887. koja više nije u potpunosti slijedila osnovna Starčevićeva načela, smatra profesorica Gross.

Kao dvije važne teme kojima posvećuje posebnu pažnju autorica je istaknula Starčevićev odnos prema vjeri, crkvi i svećenstvu te njegova razmatranja o parlamentarnom sustavu i društvenim problemima u povodu proslave stogodišnjice Francuske revolucije koja je izložio u nizu članaka objavljenih u *Hrvatskoj* 1889. pod naslovom "Ustavi Francezke" što je bio i njegov najopsežniji spis. Istaknula je da Starčević zastupa načelo vjerske tolerancije, odnosno da je naglašavao da je vjera osobna stvar pojedinca i da se narod ne smije dijeliti po vjeri da bi mogao lakše kao Hrvate obuhvatiti katoličke, pravoslavne i muslimanske Južne Slavene. Premda se Starčeviću ne može osporiti zastupanje liberalnih, a za razliku od Kvaternika i demokratskih načela, u ovom slučaju, po ocjeni autorice, Starčević je vjersku toleranciju i ravnopravnost vjera kao liberalno načelo istaknuo kao sredstvo nacionalne integracije.

U drugom dijelu knjige autorica se bavi i pojavom pravaštva u Istri i Dalmaciji, prati uvjete iz kojih izrasta, položaj i rezultate koje ostvaruje u tim sredinama te upozorava na ideološke razlike između zagrebačkog središta i prvaka u Istri i Dalmaciji. Pravaški prvaci u Istri i Dalmaciji nisu prihvatili središnju misao Starčevićeve ideologije o samostalnoj hrvatskoj državi, ali su se nadahnjivali pravaškim pokretom u Banskoj Hrvatskoj i stasali su pod Starčevićevim utjecajem.

Treći, završni dio knjige odnosi se na konačni preobražaj Stranke prava iz "veleizdajničkog" pokreta u oportunističku stranku koja je napokon s Neodvisnom narodnom strankom sastavila program kojim pravaši prihvaćaju "okvir" Monarhije i rješavanje hrvatskog pitanja političkom konstrukcijom između dualizma i trijalizma. Autorica ističe utjecaj Josipa Franka na preobražaj pravaštva budući ga je sistematski poticao. Premda je tek 1890. ušao u Stranku prava, Frank je od ljeta 1889. financirao pravašku *Hrvatsku* što je vjerojatno i bio razlog što je tako

brzo preuzeo vodstvo stranke. Franka je poticao i Starčević, premda je i dalje davao izjave i tumačenja u skladu sa svojom izvornom ideologijom.

Najugledniji članovi stranke prava sukobljavali su se s Frankom ne želeći prihvatiti njegovo vodstvo što je dovelo do raskola na dvije stranke 1895./1896., a to je po mišljenju profesorice Gross bio kraj izvorne Stranke prava. Ante Starčević umire 28. veljače 1896., a Frank i njegovi sljedbenici koriste posljednji ispraćaj da se predstave kao njegovi nasljednici.

Na kraju profesorica Gross ističe da je konačni raspad izvorne Stranke prava, uz nesumnjive "zasluge" Franka izazvan i promijenjenim društveno-političkim uvjetima. Ovaj prikaz završit ću citatom zaključnih rečenica iz knjige: "Pravaštvo, kao isticanje hrvatstva u funkciji zahtjeva za sjedinjenjem hrvatskih zemalja s karakterom državnosti u okviru Habsburške Monarhije, a u pozadini sa Starčevićevim 'snom' o samostalnoj hrvatskoj državi, može se povezati s različitim političkim opcijama koje nastaju u posljednjim godinama Habsburške Monarhije. Zato se prvobitni raskol nastavlja pojavom suprotstavljenih grupa koje se povezuju s tradicijom jugoslavizma, s političkim katolicizmom, s omladinskim strujama. Sve se te 'Stranke prava' na razne načine spajaju i razdvajaju, a u tom 'vertoglavjenju' Starčevićev mit ostaje neuništiv i dalje nadahnjuje pojedince".

Jasna Turkalj

Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943), ur. Marino Manin, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb 22.-23. listopada 1997., Hrvatski institut za povijest, Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb 2001., 824 str.

Proces iseljavanja Hrvata s hrvatskih područja pod talijanskom upravom od kraja prvog svjetskog rata do kapitulacije Italije u drugom svjetskom ratu, te odnos talijanske fašističke uprave prema hrvatskom stanovništvu, njegovom nacionalnom identitetu i kulturi bio je do sada poznat, ali slabo istražen, iako izuzetno značajan problem povijesti hrvatskog naroda. Međunarodni znanstveni skup *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)* održan je u Zagrebu 22.-23. listopada 1997. u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest i Društava "Egzodus istarskih Hrvata", a u suradnji s Povijesnim arhivom u Pazinu i Povijesnim arhivom u Rijeci. Zbornik radova s tog skupa donosi niz zanimljivih i značajnih priloga, podijeljenih u veći broj tematskih cjelina. Svi su prilozi praćeni sažecima na talijanskom i engleskom jeziku. Na početku Zbornika tiskani su pozdravni govori V. Šeksa, N. Šetića i J. Zovka.

Tematsku cjelinu *Egzodus kao posljedica talijanske imperijalne politike* otvara opsežan rad Petra Strčića *Egzodus Hrvata iz Istre i drugih hrvatskih krajeva između 1918. i 1958. godine kao politička, nacionalna i gospodarska pojava (19.-60.)*. Autor obraduje korijene talijanske politike etničkog čišćenja i samo